

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI ƏDƏBİYYATIMIZIN QƏHRƏMANLIQ DEBÜTÜ

Rəna Tofiq qızı Cavadova
Bakı Dövlət Universiteti
ren-bdu@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə zaman, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hadisələrin coğrafi koordinatları və abidənin mənbəyi kimi problemlə mövzular müzakirə olunur. Müəllif linqvistik tarixi, etnoqrafik dini və məişət faktları əsasında abidənin yaradılmasını VII-VIII əsrlərə qədər olan dövrə aid edir, dastanın XV-XVI əsrlərdə olduğuna inanır. Güman edilir ki, dastan orijinal nüsxədən və ya ozanların ağzından götürülüb.

Açar sözləri: “Dədə Qorqud”, din, dastan, etnoqrafiya, ozan

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bir neçə əsrlik ədəbi-bədii təfəkkürün müzün sanballı, çəkili fikri cəmləşir. Bu fikir hər iki mənada özünü doğruldur:

1. Abidə bir neçə əsrlik xalq yaradıcılığının məhsuludur;
2. Bu eposda ayrı-ayrı tədqiqatçıların bir neçə əsrdə yaratdığı sənət nümunələrinin sirləri vardır. Buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” Nəsimi, Füzuli irsi kimi həmişə dünya şərqşünaslarının, xüsusilə türk-oğuz filologiyasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsərin milli müəyyənliyi, hadisələrin coğrafi koordinatları ilə bağlı məsələlər mübahisələri daha da kəskinləşdirmiş və bu mübahisələr heç zaman əsəri unudulmağa qoymamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında müxtəlif ölkələrdə az yazılmamış, ancaq yenə bir sıra məsələlər mübahisəlik dairəsindən çıxmamışdır: boyların yaranma dövrü, hadisələrin coğrafi və ictimai mühiti, yazıya köçürülmə mənbəyi və şəraiti və s. (1, 3).

Ümumi filoloji qənaət belədir ki, hadisələr VI-VII əsrlərə uyğundur və dastan X-XII əsrlərdə qələmə alınmışdır. Ancaq tədqiqlər genişləndikcə əsərin daha qədimlərə aid olması fikri oyanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, şübhə-

siz, birinci növbədə VI-VII əsrləri xatırladır. Ancaq ona görə yox ki, əsər bu zaman yaranır. Ona görə ki, dastan bütöv halında XII əsrdə tamamlanır və görünür, məhz onda da ilk dəfə yazıya köçürülür. Əsərin dili və hadisələri təsdiq edir ki, boylar müxtəlif dövrlərdə yaranıb, həm də bu yaranma müddətləri arasında əsrlərdən ibarət məsafə var. Dastandakı müəyyən ifadələrə görə (məsələn: “Rəsul əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu”) onun islamiyyətin yarandığı ərəfədə meydana gəlməsi güman olunur. Əsərdəki ad və hadisələri Babək hərəkatı dövrü ilə müqayisə etmək də müəyyən inandırıcılıq doğurur (2, 50-84). Ancaq bu da var ki, qəhrəmanlıq dastanları xalqın tarixində yadellilərlə mübarizə salnaməsinin bütün fəsillərinə uyğun gəlir; qəhrəmanlıq dastanı bir yadelli ilə mübarizə nəticəsində yaranır, başqa yadellilərlə mübarizədə dirçəlir, fəallaşır. Dobrolyubovun dediyi kimi, bu dastanları yenidən canlandırmaqla insanlar öz babalarının qəhrəman keçmişindən mənəvi qüvvə alırlar. Buna görə hesab etmək olar ki, bəlkə sasanilər istilasını dövründə, bəlkə də İskəndər zamanı (3) əsas qoyulan bu dastan ərəb xəlifələri ilə mübarizədə, xəzər və səlcuq müharibələri vaxtında boylarla zənginləşmişdir. Bəlkə monqol istilaları dövründə dastana müəyyən əlavələr edilmişdir. Ancaq bu şübhəsizdir ki, monqol işğalları ilə bağlı “Dədə Qorqud” boyları oymaq-oymaq dolaşmış, öz tarixi işini gördükdən sonra mükafat olaraq, ləyaqətinə cavab kimi onu əbədləşdirmək üçün yazıya köçürmüşlər (yaxud solmuş, köhnəlmiş qədim yazını təzələmişlər).

Hələ bizdə bədii əsərdən tarixi mənbə kimi istifadə metodikası hazırlanmamış olsa da, müəyyən faktlarla hesab etmək olar ki, dastanın bir çox boyları islamiyyətin qəbulundan əvvəl yaranıb. Əsərin müsbət qütbünü təşkil edən kütlə və obrazlar müsəlman kimi qələmə verilir. Ancaq bu dini mənsubiyyət xətti ara-sıra qırılır, başqa dini cizgilər görünür. Burada şamanizm, totemizm əlamətləri var; qəhrəmanın ölümü ilə onun atını öldürürlər, “ağ-boz” atının quyruğunu kəsirlər, qəhrəmanın qüdrətini göstərmək üçün onun mənşəyini qeyri-insan başlanğıcına – totemə bağlayır, heyvan və quşlarda mübarək xasiyyətlər görürlər: “Tulu quşunun yavrusu... ümmət soyunun arslanı... Sallur Qazan”, “çalqara quş ərđəmli”, “adı boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun”, “qurd üzü mübarəkdir” və s. bu surətlər qədim türkülərin öz nəsilərini qurd törəmələri hesab edən əfsanələrlə (4, 21-23) səsləşir. Huşu itmiş oğluna ana: “Öz gövdəndə canın varsa, oğul, ver xəbər mana” deyərək canın məhv olma-

yıb, ancaq yerini dəyişməsi əqdəsini ifadə edir. Dirsə xanın arvadına sözündə yenə həmin məna var: “Öz gövdəndən başını kəsəyinmi?”. Burada bütperəstlər var, ancaq kafir adı ilə təqdim olunurlar. Görünür, həqiqətən bu boylar müxtəlif dini inanclar zamanı yaradılıb, X-XII əsrlərdə tamamlanma zamanı islam ideologiyası baxımından ümumiləşdirmə təshihlərinə məruz qalıb. Hətta bəzən təshihin izi görünür. Məsələn, Dirsə xan oğlu Buğacın ana südü və dağ çiçəyi ilə müalicəsi çox güman, şamanizm əlamətidir ki, dastanda Xızırın ayağına yazılır. Yaxud məlumdur ki, dastanda müəyyən atribut model halında təkrar olunur. Bu mənada “ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun” cümləsindəki “müsəlmanlar arxası” şübhəsiz, tez-tez təkrar olunan “qalmış yigid arxası” modelinin sonrakı təshihidir. Ancaq “təshihçi” işin öhdəsindən gələ bilməmiş və abidəni tamam müsəlmanlaşdırmağı bacarmışdır. Qızın ova çıxması, at çapıb ox atmaqda yarışması, gürş tutub gülüşməsi – ərə getmək istədiyi oğlanı yoxlaması da islamdan qabaqkı adətdir; bu hadisə dastana igid amazonkalardan qalmışdır. Qanturalı evlənməyə belə qız axtarır “Mən yerimdən durmadan ol durmuş ola. Mən qara qoç atımı minmədən ol minmiş ola. Mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış, mənə baş gətirmiş ola”.

Burada qadına da ərə də kişi, bacıya qız qardaş deyildiyi vaxtdan, qızı da oğlanı da oğul tanıdıqları vaxtdan danışılır. Ər öz qadınına belə müraciət edir: “Başım baxtı, evim taxtı, qadınım, dirəyim, döləyim”. Hətta qadına qəzəb də məişətdə qadın funksiyası ilə bağlı ictimai motiv var, bu danlaq qəzəbdə də ər in arvada sözü igidin igidə sözüdür. Deməli, bu o dövrdür ki, cəmiyyət qadını ictimai və məişət mövqeyinə görə hələ tərki-silah etməmişdir; kişi və qadın üzbəüz və ya çiyin-çiyinə vuruşur. Şənlik məclisləri şərabsız keçmir. Bütün bu keyfiyyətlər islam qanununda yasaq tutulur. Mütəxəssislər haqlı olaraq bu fikirdədirlər ki, islam motivləri dastana əlavə olunmuşdur (5) “Müqəddimə”-nin tamam sonradan əlavəsi hiss olunur: buraya din o dərəcədə nüfuz edib ki, hətta sünni-şii təriqətləri motivləşdirilir; dörd səhifəlik bu parçada xüsusi isimləri də nəzərə alsaq (Osman, Məhəmməd, Əbubəkr Sadiq, Şahi-Mərdan, Əli, Həsən, Hüseyin, Osman Üffan oğlu, Yezidilər, Ayişə, Fatimə, Züleyxa, Zübeydə, Ürüdə, Mələk, Nuh, Məkkə və s.) 100-dən çox ərəb-fars sözü işlənir. Ümumiyyətlə, ərəb-fars sözləri bütün boylarda eyni kəmiyyətlə işlənir.

Dastandakı ictimai quruluş da yekrəng deyil. Əsərdə qul sözü var (qul-xələyiq, qul-qaravaş şəkillərində işlənir), ancaq insan, qulluqçu, nökar,

əsir (bu əsl qul mənasına uyğun gəlir) mənalarında işlənir. Dastandakı “qullar” nəzarət altında deyil, adi nöqərlər kimi işləyir, sərbəst dolanırlar. Bu, quldarlıq əlamətləri deyil. Köçəri həyat tərzində quldan necə istifadə olunur – qul istədiyi vaxt sahibinin atında qaça bilər. Ya qədim türk dövlətlərində quldarlığın spesifikasiyası var imiş ki, bu aydınlaşdırılmalıdır, ya da onlarda “qul” sözü indi anlaşılan məzmununda olmamışdır. Görünür, “qul” sözü müxtəlif mənalarda, hətta titul məqamında işlənib. Bu söz vassal, ümumiyyətlə, asılı, tabe mənalarını bildirib. V əsrdə Şabolio-xana Çin imperatoruna vassal olmağı təklif etdikdə o sözün məzmununu soruşur. Ona cavab verirlər ki, “vassal” bizdəki qul deməkdir (4, 54-55). Xan bu rütbəyə məmnuniyyətlə razı olur. Qul feodalizmdə heç də pis olmayan bir mövqe sahibi imiş ki, xan buna həvəslə razılaşırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “qul” sözünün çoxvəzifəliliyi görünür, həmin qədim tarixi şəraitlə bağlıdır. “Qırx yigidlə oğlum Uruzu gətirib tutursan, qulun olsun” – bu, əsir, qul mənasında; “Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz” – burada insan mənasında; “Ya Cəbrayıl, var, şol qulumu qırx ərcə qüvvət verdim” – burada isə bəndə, asılı varlıq məzmununu əsasdır.

Şübhəsizdir ki, kitabdakı quruluş feodalizmdir, ancaq onda qəbilə və quldarlıq nişanələri də vardır. Bu da boyların daha qədimlərə getdiyinə dəlalət edir. Yenə “təshihçi” ictimai quruluşu ümumiləşdirə bilməmişdir.

Onomastika xalqın tarixini əks etdirən faktlardandır. İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur. Dinin yeniləşməsi onomastika sistemini də dəyişdirir (çuvaşların xristianlığı qəbul etməsi ilə yeni onomastik sistemə keçməsinə müqayisə edirik). “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı insan adları qədim türk onomastikasını əks etdirir: Qorqud, Bayandır, Ulaş oğlu Salur Qazan, Uruz, Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Aruz Qoca, Qazılıq Qoca, Bayburd, Bamsı Beyrək, Yeynək Duru, Qoca oğlu Sarı Qulmaş, Qaracıq Çoban, Qabangüc, Dəmirgüc, Əmən, Elin Qoca oğlu Alp... Ərən, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Basat, Uşun Qoca oğlu Qanturalı, Dirsə xan, Buğac, Qapıqqan, Qoğan Aslan, Qıyan Bəkil, Əkrək, Xatun, Qarıcıq, Qaba Ağac, Tərsuzamış və s. Bu adlar da, adqoyma mərasiminin özü də Orxon-Yenisey kitabələrindəkinə tamamilə uyğun gəlir. Ümumi sistemdən kənara çıxma cüzidir; həm də bu adların hələ məişətə yeni girdiyi görünür – onların ataları ilkin qayda üzrə adlanır: Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin, Bəkil oğlu İmran. Dastandakı qeyri-oğuz adlarında da sistemi ilə

analogiya qalır: Qıpçaq Məlik, Qara Təkur Məlik, Şöklü Məlik, Sunu Sandal Məlik, Ağ Məlik Çəşmə və s. Müasir məişətimizdə vətəndaşlaşan sözlər (dini mənşəli; Məhəmməd, Həsən, Hüseyin, Fatimə və s. Adı adlar: Zeynəb, Zübeydə və s.) dediyimiz kimi, sonrakı dövrlərin əlavəsidir. Deməli, əsərin onomastik sistemi də VII-IX əsrlərdən əvvələ gedir.

Bu adlardan bəzilərini konkret tarixi şəxsiyyət kimi qələmə vermək cəhdləri var: Salur Qazan Qaraqoyunlularla əlaqələndirilir. Qorqudun da prototipini bərpa etmək istəyirlər. Hətta XVII əsrdə Adam Oleari və Övliya Çələbi Dərbənddə Qorqudun qəbrini görmüş və ziyarət edildiyinin şahidi olmuşlar (6, 120). Bircə, bu, Molla Nəsirəddinin 12-ci qəbri kimi bir əhvalatdır. Qazax əfsanəsinə görə, Qorqud Sır-Dərya sahilində olub. Onun 2 sajen boyu olması (1 sajen 3 metr idisə, 6 metr boyu olub), 300 il yaşaması söylənilir (7, 236-237). Şübhəsiz, bunlar əfsanədir. Ancaq bu əfsanəvi obrazın bir çox türk xalqlarında olması və onların dilində Qorqudla bağlı izlər görünməsi (Qazaxlarda: Sevgilimin gözləri Qorqudun yandırdığı çıraqdır. Türkmənlərdə: Qorqudun gorunu qazma. Bizdə: tikənə sökən demədi o Dədə Qorqud. Hətta dastanın özündə Qorqud obrazlaşmış: Dirsə xan Qorqud sinirli qatı yayın əlinə aldı) göstərir ki, onun haqqında ilk məlumat türkdilli xalqların ayrılmadığı dövrdə, tayfa şəraitinə mövcud olmuşdur. Bəlkə ən qədimlərdə, Qorqud adında el müdriki olub, getdikcə ümumiləşib rəmzə çevrilib; gah islamaşmış – övliyalaşdırılıb, gah bəy, gah xan, gah sultan titulu qaldırılıb. Öz müdriklik proobrazı əsasında hər dövrün öz hörmətli titulu layiq görülüb. Bizdə şifahi ədəbiyyat böyük səviyyə alanda, ustad aşığı el arasında böyük nüfuzla çevriləndə Qorqud Dədə ozana dönüb. Məhz bu Dədə aşığı xasiyyətinə görə boylar birləşib dastan yararıb – “Oğuznamə”lər toplusu meydana çıxıb. Ümumiyyətlə, “Oğuznamə” forması türkdilli xalqlar arasında ən qədim iri xalq yaradıcılığı nümunəsidir. Bu motivlər üzrə hər xalq öz dilində “Oğuznamə”sini yaradır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da azərbaycanlılar tərəfindən yaradılan “Oğuznamə”dir. İnam üçün karluk-uyğur və ya uyğur-özbək “Oğuznamə”sindən verdiyimiz bu parçanın dilini leksik və qrammatik cəhətdən bizim abidənin dili ilə müqayisə edin: “Bolsınqıl deb dedilər. Anun anağusu oşbu turur. Taki mundun son sevinç taptılar. Genə künlərdin bir Kün Ay kağannun Közü yarıb bozadı, erkək oğul toğurdu. Oşul oğlunun onlüqi çırağı kök erdi, aqızı ataş kızıl erdi, gözləri ağ, saçları, kaşları kara erdilər erdi. Yaxşı nəpsiklərdin köpüklüqrək erdi. Oşul

oqul anasının kögüzüdün oğuznu içib mundun artıqraq içmədi, yiq ət aş sürmə tilədi, tili kələ başladı. Kırıq kündün son bədüklədi, yürüdi, oynadı. Adağı ud, adağı dəq, köqüzü aduqdər erdi” (8, 22-24).

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı hadisələrin coğrafi koordinatları da ümumən Azərbaycana uyğundur (2, 95-97).

Doğrudur, əsərdə müəyyən toponimlər xəyali şəkildədir, bəziləri indi başqa ərazilərdədir (bu toponimlər üzrə o vaxtki Azərbaycanın koordinatlarını müəyyənləşdirmək olar), ancaq görkəmli sovet şərqşünasları V.V.Bartoldun sözü öz qüvvəsində qalır: “Qopuzda çalan nəğməkar – şaman Qorqud haqqındakı əfsanənin mənşəyi neçə olur olsun, Qorqudun adı ilə bağlı epik silsilə, çətin ki, Qafqaz mühitinən kənarda yaradıla bilərdi” (9, 120).

Başlanğıclarını tayfa dilləri mərhələsindən götürən bu boyların dili yazıldığı dövrün (XV-XVI əsrlərin) prizmasında necə əks olunur, qədimlik nişanını saxlaya bilirmi? Əlbəttə, XV-XVI əsrlərin qoyduğu izləri inkar etmək olmaz, ancaq küll halında yarandığı dövrün əlamətləri qalır. Abidə XV-XVI əsrlərdə birbaşa aşıq-ozan dilindən yazıya köçürülə bilərdi (həmişə ustad aşıqlar xalq yaradıcılığının dilini mühafizəkarcasına nəsil-dən-nəsilə verirlər). Epitetlərin, məlumatların, təsvirlərin, şifahi – aşıq dilinə məxsus şəkildə yayvari təkrarı belə bir gümana əsasdır. Eyni zamanda bu əsər X-XII əsrlərdə maddiləşmiş bir yazılı abidədən köçürülə bilərdi. Boylardakı şeir nümunələri bu fikri daha təkidlə təsdiq edir. XV-XVI əsrlərdə əruzun və onun tipologiyası üzrə hecaləşmiş hecanın dövrəndir. “Kitab”dakı şeirlər, ümumiyyətlə, əruz “hücumundan” əvvəl yaranmışdır; şeirlər prosesdə deyil, donuq haldadır. Bu keyfiyyət IX-X əsrlərdən o yananın əlamətidir. XV-XVI əsrlərdəki zəngin poeziyamızın hərərəti şeir formasının donunu açma bilmirsə, deməli, o həmin dövrün qaynar poeziya mühitinə daxil olmayıb, yoxsa metamorfozlaşmağa məruz qalardı. Bu şeirlər bizə XVI əsrin poeziya prizması vasitəsi ilə yox, qədim əlyazmasının təkrar köçürülməsi ilə çatmışdır.

Qədim adətlərimizi, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin tarixini, şeir və nəsr dili ənənələrimizi öyrənmək üçün hələ “Kitabi-Dədə Qorqud” çox vərəqlənəcək, haqqında hələ çox az deyilmiş bədii xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi, süjet və kompozisiya keyfiyyətləri, çoxəsrlik ədəbiyyatımız üzərindəki təsiri barəsində yeni-yeni araşdırmalar aparılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov M. Dədə Qorqud boylarının mənşəyinə dair. "Azərbaycan" jurnalı, 1968, № 6
2. Cəmsidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqlərkən. Bakı: 1969
3. Шербак А.М. Огузнаме, Мухаббетнаме, М: 1959
4. Гумилев Л.Н. Дверние тюрки. М: 1967
5. Araslı H. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 1962
6. Бартольд В.В.. Книга моего Деда Коркута, М-Л: 1962
7. Бартольд В.В. Сочинения. Т.В.М.: 1968
8. Шербак А.М. Огузнаме, Мухаббетнаме, М: 1959
9. Бартольд В.В. Книга моего Деда Коркута, М-1962.

**ДЕБЮТ НАШЕЙ ГЕРОИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ –
ЭПОС ДЕДЕ-ГОРГУД**

Рена Джавадова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются такие вопросы, как время, географические координаты, исторические события, имеющие отношение к дастану "Китаби Деде Горгуд". Автор на основе языковых, историко-этнографических и религиозно-бытовых фактов датирует начало сложения эпоса ранними периодами VII-VIII вв., но наряду с этим он охватывает события и позднее XV-XVI вв. Полагается, что дастан был написан из уст озанов.

Ключевые слова: "Деде Коркуд", религия, дастан, этнография, озан

THE DEBUT OF OUR HEROIC LITERATURE - EPOS DEDE- KORKUD

Rana Javadova

SUMMARY

The article addresses such issues as time, geographical coordinates, historical events related to the epic Kitabi Dede Gorgud. The author, based on linguistic, historical, ethnographic and religious-domestic facts, dates the beginning of the addition of the epic to the early periods of the 7th-8th centuries, but along with this, it covers events of later 15th-16th centuries. It is believed that the epic was written from the mouth of the ozans.

Key words: “*Dede Gorgud*”, *religion, epic, ethnography, ozan*